

KËRKIME GJUHËSORE

Kastriot MARKU

PROZA E AUTORËVE FRANÇESKANË MES DY LUFTËRAVE BOTËRORE

Në kumtesën tonë, sikurse njoftohet edhe në titull do të trajtojmë prozën e autorëve françeskanë mes dy luftërave botërore. Kemi zgjedhur këtë prerje kohore, sepse ky është segmenti kohor ku e gjen më së shumti të realizuar vetveten kjo krijimtari letrare si e tillë. Qoftë periudha e para dy luftërave, qoftë ajo e pas tyre, kërkojnë një tjetër qasje vështimore diktuar kjo jo vetëm si zhanër, por edhe si tematikë dhe për më tej si strukturë letrare. Pikërisht mbas lufte, kur brenda kufijve zyrtarë shtetërorë të shtetit shqiptar, për shkaqe që tashmë dihen e që nuk është vendi as koha që të merren këtu në shqyrtim, letërsia dhe autorët françeskanë u ekskomunikuan. Shkrimtari dhe kulturologu vijues i traditës së sivëllezërve të tij At Zef Pllumi do të shkruajë se “*Kuvendi Françeskan u bà pothuej qendra mà aktive e nacionalizmit shqiptar*”,¹ ndaj ai bash për këtë dhe shumë arsye të tjera “*...do të mbetet një fenomen i papërsëritshëm në historinë e kulturës shqiptare*”.²

Studiuesi i mirënjohur Ernest Koliqi, fill pas përjashtimit në shtetin amë, në vitet '50, do të merrte në shqyrtim në mënyrë të posaçme krijimtarinë letrare të autorëve françeskanë, krijimtari të cilën ai e skajon si shkollë letrare. Shkolla letrare e dalë prej Urdhërit françeskan, formësua si e tillë sepse u ngrit si **model arsimor dhe kulturor** bazuar në **pedagogjinë** e urdhërit duke përhapur **shkollimin** në gjuhën shqipe dhe për më tepër ajo është i lidhur ngushtë me disiplinat e tjera albanologjike si **shkencat historike: etnografinë, arkeologjinë, antropologjinë kulturore, historinë, historinë e arteve dhe arkivistikën, shkencat filologjike: gjuhësinë**; sepse botoi fjalorë, gramatika dhe studime mbi gjuhën shqipe; sepse studioi **folkloristikën**, duke hulumtuar në trashëgiminë kulturore etnike shqiptare, duke mbledhur studiuar dhe botuar trashëgiminë gojore; sepse kultivoi sidomos **letërsinë, teatrin dhe dramaturgjinë**; sepse dha ndihmesë për **përkthimin** duke përkthyer në shqip kryevepra të letërsisë botërore; sepse i dha elementët bazikë **publicistikës**, jo vetëm duke nxjerrë periodikë të rëndësishëm si: *Hylli i Dritës* dhe *Zani i Shna Ndout*, por duke dhënë një kontribut real, themelor në modelimin shkrimor publicistik në shtypin shqiptar; sepse u dallua në **kritikën dhe studimet letrare** të kohës etj. Shkolla letrare e Urdhërit françeskan, modelin e saj letrar e mbështeti në kultivimin gjuhës së gjallë shqipe sipas modeleve dhe trajtave (gjedheve) popullore, (përdorimin e leksikut, formave dialektore, frazeologjive dhe idiomave, sintaksës popullore; në zgjedhjen e formave poetike e metrike, ritmit dhe muzikalitetit), zgjedhjen e subjekteve me

¹ PLLUMI, At Zef., *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001, f. 6; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 124.

² PLLUMI, At Zef., *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001, f. 7; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 125.

tematikë vendase si formë dhe mënyrë e përjetimit kulturor të mjedisit, e trajtave origjinale shkrimore sipas diskursit idiomatik popullor, personazheve ambientale të traditës gojore, model i cili u shndërrua në shkollë letrare, mjeshtër i së cilës ishte Atë Gjergj Fishta. Shkrimtarët e kësaj shkolle sollën elementët më jetësorë dialektorë të modeluar në trajta poetike të rafinuara sipas kalkeve popullore, me një leksik dhe sintaksë pastërtisht shqipe, gjë që pati efekte tek lexuesi, (dëgjuesi), sikurse ndodhi me veprën e Atë Gjergj Fishtës. Shkolla letrare e françeskanë në njëfarë mënyre është: “...shkolla tradicionale, autentike shqipe.”³ dhe për më tepër ajo pati një impakt të rëndësishëm me kulturën shqiptare dhe veçmas me letërsinë e saj, ngaqë për dallim me shkollën letrare të jezuitëve, e cila më së shumti u mbështet tek literatura, ajo e françeskanëve pati një recepsion të pazakontë në publik për faktin se: “...temat, stili, lidhja me letërsinë e kulturën gojore dhe me jetën e gjallë e bëjnë shkollën letrare të françeskanëve disi më popullore.”⁴

Në një konferencë të mbajtur në Romë më 8 maj 1953,⁵ letërsinë shqipe të gjysmës së parë të shekullit XX, Ernest Koliqi e ndante në dy rryma: në atë të tradicionalistëve dhe atë të modernistëve. ‘Pjesa më e madhe e tradicionalistëve, nga të gjitha zonat e Shqipërisë, që mbledhur rreth dy revistave shkodrane Hylli i Dritës dhe Leka,’⁶ do të thoshte ai. Në këtë pikëvështrim shkolla letrare françeskanë e Shkodrës konsiderohet tradicionale sepse u mbështet në arritjet më të mira të letërsisë së vjetër shqipe, përmes tematikës dhe motivimeve me konstrukte përmbajtësore e strukturore mbështetur mbi gegërishten letrare, në të cilën gërshetuan mendimin, psikologjinë popullore, filozofinë dhe simbolikën, idiomatikën e shprehjes, me përtëritjen dhe strukturimin e një teksti të ri letrar me elementë formalë gjuhësorë që orientohen drejt një qëndrimi estetik më të rafinuar.

Mbas prozës së Pjetër Budit dhe Pjetër Bogdanit dhe asaj të vijuese e dy të parëve sikurse ishte proza e Engjël Radojës, që pati njëfarë roli ndërmjetës me prozën e mëvonshme, Dom Ndoc Nikaj, Zef Mark Harapi patën një rëndësi vendimtare në shkrimin e këtij zhanri letrar. Por objekt i vëzhgimit tonë në një këndshikim më të ngushtë është proza e autorëve françeskanë, At Gjergj Fishtës, At Vinçenc Prennushit, At Bernardin Palajt, At Marin Sirdanit, At Justin Rrotës, At Shtjefën Gjeçovit dhe posaçërisht At Anton Harapit. Themi posaçërisht për At

³ SHALA, Kujtim., “Shkolla letrare e françeskanëve. (Konstanta, autorë dhe vepra)”. në: *Biblioetra*, Revistë e Bibliotekës Kombëtare dhe Universitare të Kosovës. Viti 5, Nr. 3, 2008; Viti 6, Nr. 1, 2009, f. 1.

⁴ SHALA, Kujtim., “Shkolla letrare e françeskanëve. (Konstanta, autorë dhe vepra)”. në: *Biblioetra*, Revistë e Bibliotekës Kombëtare dhe Universitare të Kosovës. Viti 5, Nr. 3, 2008; Viti 6, Nr. 1, 2009, f. 6.

⁵ Kumtesa e mbajtur në këtë konferencë u botua në: *Annali della Accademia del Mediterraneo*, Palermo, 1954, f. 140-153.

⁶ KOLIQI, Ernest., “Le novi correnti della letteratura albanese”, në: *Sudi Albanesi*, f. 215-230, 1972. KOLIQI, Ernest., “Rrymat e reja në letërsinë shqipe”, në: *Ese të letërsisë shqipe*. E përktheu nga italishtja Dhurata Shehri, Instituti i Dialogut dhe i Komunikimit, Tiranë, Pa vit botimi, por 2009, f. 255-256.

PROZA E AUTORËVE FRANÇESKANË MES DY LUFTËRAVE BOTËRORE

Anton Harapin mbasi përkundrejt faktografisë së vërtetueshme historike, në anën tjetër edhe përkundrejt deklarimeve autoriale, proza e tij mbart të gjithë elementët e mjaftueshëm të shkrimit të pastër letrar. Nëse do të na duhet të bëjmë një lloj dallimi, veçimi për efekt njohjeje më të përthelluar, mund të themi se proza shqipe në gjysmën e parë të shekullit të XX, edhe pse pa ndonjë përvojë të gjatë kultivimi shkrimor, qoftë si tregues sasior ashtu edhe cilësor, jo vetëm që u konstituua me statusin e saj të plotë si një krijimtari me vendin e saj të meritueshëm, por dha me dinjitet cilësitë më të mira estetike në të gjitha nivelet e komunikimit. Para së gjithash duhet të kemi parasysh së në kontekstin kohor prej nga ku nis dhe përfundon objekti i vështrimit të kësaj kumtese, kulti i tekstit poetik kishte një lloj dominimi shpesh edhe të privilegjuar, që në anën tjetër dukej sikur e shpërfillte prozën. E njëjta gjë do të mund të thuhej edhe për dramaturgjinë, por nëse këtë të fundit do ta shihnim në një raport fizik sasior, bazuar në numrin e veprave origjinale dramatike të botuara, e kemi fjalën për dramën, veçanërisht në Shkodër kjo sikur e tejkalonte këtë shpërfillje, e kjo falë komunikimit të teksteve dramatike në skenë nëpër teatrot e shumtë, shfaqjet e njëpasnjëshme nga shoqëritë kulturore, të cilat kishin një jetë mjaft të gjallë dhe aktive në këtë qytet. Proza nga ana e saj erdhi me ngadalë, dhe si për të përplotësuar prozaizmin e saj të ripërkufizuar prej vetë termit, mori terrenin e saj pa shumë turr. Pjesa më e madhe e prozës konsumohej në trajtën e saj si shkrim publicistik socio-politik, e cila përcillte problematikën e kohës. Pa asnjë dyshim në terrenin aktivitetit kulturor dhe letrar të françeskanëve, detyrën më me rëndësi e merr dhe e përcjell revista e mirënjohur e urdhërit *Hylli i dritës*. Fakti se kjo e përkohshme themelohej bash në prag të përvjetorit të parë të Pavarësisë së vendit, në një gjendje të rënduar gjeopolitike në Ballkan dhe Evropë, veçanërisht për të ardhmen e shtetit shqiptar të sapokrijuar, dhe e gjitha kjo në prag të shpërthimit të Luftës së Parë Botërore, përbën edhe një lloj orientimi të përqëndruar në përcjelljen e ndjeshmërisë sociale dhe kulturore nacionale. Në këtë prerje tërthore zëri kryesor është pa mëdyshje ai i drejtorit dhe themeluesit të së përkohshmes At Gjergj Fishtës. Karakteri i drejtpërdrejtë i polemikës, komunikimi i hapur me të gjithë forcën e arsyes dhe të argumentit, dhe mbi të gjitha shfrytëzimi i të gjitha mjeteve të shqipes në një mënyrë krejt origjinale, bëri që kjo lloj publicistike të konsiderohej agresive, gjë që u bë shkak që revistës *Hylli i dritës* t'i ndalohej botimi në vitin 1914 dhe në vitin 1924. Sikurse ka vënë re me të drejtë Ernest Koliqi, në vitet '30 në letërsinë shqipe vihet re dukshëm një lloj ndarjeje sa i takon shkrimtarëve. Duket qartazi se kemi dy grupe të mëdha të krijuesve. Grupi i parë ishte ai tradicionalist ndërsa ai i dyti ishte ai i modernistëve. Nëse në grupin e parë janë shkrimtarët që grupohen rreth dy revistave shkodrane *Hylli i dritës* dhe *Leka*, organe përkatësisht të françeskanëve dhe jezuitëve, grupi i dytë grupohet fillimisht tek *Illyria* e më pas tek *Shkëndija* pas të cilave qëndron Ernest Koliqi. Dom Ndoc Nikaj jo vetëm krijoi bazën, themelet e prozës sonë të gjatë, pra romanit, por ai ishte njëkohësisht dhe romancieri më prodhimtar në letërsinë shqiptare para Luftës së Dytë Botërore. Romanet e tij *Shkodra e rrethueme*, (1913), *Fejesa n'djep a se Ulqini i marrun*, (1913), *Bukurusha*, (1918) dhe *Lulet në thes*, (1920), ndërtuar sipas mënyrës

strukture të romaneve klasike hapën ravën në të cilën do të ecte më vonë Zef Harapi, sidomos me romanin *Pushka e trathtarit*, botuar më 1921, me të cilin ka mjaft pika takimi si në planin tematiko-motivor, ashtu edhe në planin kompozicional. Ndërkohë proza e Ernest Koliqit shënoi një hop cilësor në prozën shqipe, jo vetëm duke thyer në një farë mënyre kultin e dominimit të vargut, por duke e vendosur prozën shqipe në rrjedhat moderne të letërsisë europiane. Koliqi duke rrëmuar në aspekte të jetës shqiptare, përgjithësisht me subjekte nga temat urbane, do ta zhbironte psikologjinë e individit shqiptar përmes një analize të brendshme të tipit freudist. Grupimi i parë ai i tradicionalistëve të *Hyllit të Dritës*, në rastin konkret françeskanët, ruajtën të njëjtën “hulli” letrare, të cilën e kishin konturuar në poezi, por që e përplotësojnë në dramaturgji dhe respektivisht edhe në prozë. Sipas Koliqit “*Mendësia letrare e redaktorëve të Hyllit të Dritës shquhej për papajtueshmëri kategorike ndaj cdo lloj parimi që nuk i bindej karakterit autokton, prirjeve shpirtërore, të huaja për thelbin e vërtetë shqiptar dhe nevojës së tij elementare për konkretësi.*”⁷

Parë në kontekstin e krijimtarisë së këtyre autorëve, sikurse e përmendëm më sipër autori më i veçantë shpërfaqet At Anton Harapi me dy romanet e tij, dhe si për çudi të pabotuara në gjallje të autorit si botime më vete integrale dhe po ashtu të paemërtuara si të tilla përsa i përket zhanrit. Ato janë *Andrra e Prétashit*. Kontribut për kulturën shqiptare. Urbinatit Antonio, Romë, 1959. IX-XLVI, 3-222 f. (Vepër postume), sipas botimit të vitit 1959 në Romë. *Hylli i dritës*, Tiranë, 1996. 222 f.; *Valë mbi valë*, (vepër postume), Botue nën kujdesin e Atë Daniel Gjeçajt me bashkëpunim të Ana Lukës e Ardian Markut, Romë, 1995. 144 f. Në një lloj kuptimi këto vepra, bazuar në poetikën moderne të sugjeruar nga Umberto Ecco mund të shihen si vepra “të hapura”, që sugjerojnë një mori leximesh, një seri ekzekutimesh sipas shijeve të secilit prej nesh që ushtrojmë leximin mbi to. Pothuajse njëzëri nga të gjithë studiuesit që janë marrë me këtë autor, kryevepra e tij është cilësuar *Andrra e Prétashit*, e cila u botua së pari nën titullin: “Urti e burri ndër banorë të Cemrit. Ndollje historike rreth vjetit 1918-19” në vijim në 17 numra në revistën *Hylli i dritës* në vitet 1933-1935,⁸ dhe më pas u botua si vepër

⁷ KOLIQI, Ernest., “Rrymat e reja në letërsinë shqipe”, në: *Ese të letërsisë shqipe*. E përktheu nga italishtja Dhurata Shehri, Tiranë, Pa vit botimi, por 2009, f. 256.

⁸ Kjo vepër u botua së pari nën titullin: “Urti e burri ndër banorë të Cemrit. Ndollje historike rreth vjetit 1918-19” në vijim në 17 numra në revistën *Hylli i dritës* në vitet 1933-1935. Shih: *Hylli i dritës*, Vjeti IX/1933, Nr. 11. Nanduer, f. 525-535; Nr.12, Dhetuer, f. 579-584; Vjeti X/1934, Nr. 1, Kallnduer, f. 49-56; Nr. 2, Fruer, f. 97-104; Nr. 3, Marc, f. 155-160; Nr. 4, Prill, f. 201-207; Nr. 5. Maj, f. 255-264; Nr. 6, Qershuer, f. 308-311; Nr. 7-8, Korrik-Gusht, f. 387-400; Nr. 12, Dhetuer, f. 595-606; Vjeti XI/1935, Nr. 1, Kallnduer, f. 43-49; Nr. 2, Fruer, f. 108-115; Nr. 3, Marc, f. 163-169; Nr. 4, Prill, f. 218-226; Nr. 5, Maj, f. 264-267; Nr. 6, Qershuer, f. 320-324; Nr. 7-8, Korrik-Gusht, f. 405-410. Për këtë vepër shih: KOLIQI, Ernest., “Andrra e Prétashit”, *Shejzat*, Vjeti IV, Nr. 1-2, Kallënduer-Fruer Romë, 1960. f. 32-38; MATRAXHIU, Bardhyl., “Realja është e vërtetë kur është e bukura. Semiotika e një andrre dhe një romani të Anton Harapit”, *Hylli i dritës*, Nr.1-2, Tiranë, 1996. f. 12-132.

PROZA E AUTORËVE FRANÇESKANË MES DY LUFTËRAVE BOTËRORE

postume nga françeskanët në mërgim vetëm në vitin 1959.⁹ Ajo ishte dërguar për botim në shtëpinë botuese “Vallecchi” në Firence me nismën e Institutit të Studimeve Shqiptare nën kujdesin e Ernest Koliqit, por për shkak të luftës nuk e pa dritën e botimit.¹⁰ Falë kujdesit të At Zef Valentinit, bocat u ruajtën dhe më pas iu kaluan Ernest Koliqit për tu realizuar përfundimisht nga sivëllai i Anton Harapit At Daniel Gjeçaj. Kjo vepër konsiderohet nga Plasari si *kryevepër e Harapit*, si vepër *sui generis* dhe autori i tij si i pakundshok në letërsinë shqipe¹¹ ndërsa për një tjetër studiues ajo “*përfaqëson një nga krijimet më origjinale të prozës shqipe*”.¹² Që në fillim përballë studiuesve u shfaq çështja e klasifikimit se në cilin zhanër apo lloji letrare mund të vendosej kjo vepër,¹³ sepse ajo ishte një prozë në një gjendje të veçantë, leximi i së cilës të krijon përshtypjen se po lexon një ditar, kujtime autobiografike, kronikë historike, shënime etnografike apo etnopsikologjike, e që studiuesit Anton Nikë Berisha,¹⁴ Prend Buzhala,¹⁵ Bardhyl Matraxhiu, Bajram Olloni,¹⁶ Anton Goçaj, me të drejtë e quajnë roman. Vepra e ndarë në 22 kapituj, e konsideruar më së shumti si vepër antropologjike, “*nuk i dha dorë kritikës si dhe lexuesit të kuptojnë dhe trajtojnë unitetin organik të një veprë të vetme letrare*”,¹⁷ sepse Harapi e kundron jetën shqiptare nga një këndvështrim sa filozofik, aq dhe historik, rrethuar plotësisht me një mjegullnajë

⁹ HARAPI, Anton., Andrra e Pretashit, (Vepër postume), sipas botimit të vitit 1959 në Romë. Hylli i dritës, Tiranë, 1996. 222 f. Vepra ka këtë kushtim: “Burrit vertë burrë Luigi Gurakuqit, i cili me kulturën e naltë shpirtnore mishnoi, madhnoi, përjetsoi, urti, besë e burrnë shqiptare, tue mbetë përherë shembull shqiptari me kulturë, symbol i bashkimit kombtar, idealist i shkëlqyeshëm në vorfni, auktori bashkëpunuer i ngushtë, përmallshëm kushton”.

¹⁰ Shih: PLASARI, Aurel., *Anton Harapi redimensius*, Botues Hylli i dritës, Tiranë, 1994. f. 9; DUKA, Gjin., (Pseudonimi i Daniel Gjeçajt), “Parathanje”, në: HARAPI, Anton., *Andrra e Pretashit*, (Vepër postume), sipas botimit të vitit 1959 në Romë. Hylli i dritës, Tiranë, 1996. f. XXXVIII.

¹¹ Shih: PLASARI, Aurel., *Anton Harapi redimensius*, Botues Hylli i dritës, Tiranë, 1994. f. 8-9.

¹² GOJÇAJ, Anton., Fakticiteti në letërsi. Proza letrare e Anton Harapit, Buzuku, Prishtinë, 2007, f. 44.

¹³ Si përpjekje në këtë pikëvështrim kanë shërbyer: MATRAXHIU, Bardhyl., “Realja është e vërtetë kur është e bukur. Semiotika e një andrre dhe një romani të Anton Harapit”, në: Hylli i dritës, Vjeti XXIV/1996, Nr. 1-2, (236-237), Tiranë, 1996, f. 120-132; GOJÇAJ, Anton., Fakticiteti në letërsi. Proza letrare e Anton Harapit, Buzuku, Prishtinë, 2007. 102 f.

¹⁴ BERISHA, Anton Nikë., “Shqiptimi thellësor i botës dhe i shpirtit shqiptar”. (Mbi veprën “Andrra e Pretashit” të Anton Harapit), Në: Anton Harapi, *Të tjerët për veprën e Anton Harapit*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003. f. 157.

¹⁵ BUZHALA, Prend., “Poetika e kontemplacionit”. Në: Anton Harapi, *Të tjerët për veprën e Anton Harapit*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003. f. 187-215.

¹⁶ OLLONI, Bajram., “Një vepër jo fort e njohur e letërsisë sonë”. Në: Anton Harapi, *Të tjerët për veprën e Anton Harapit*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003. 176-186.

¹⁷ MATRAXHIU, Bardhyl., “Realja është e vërtetë kur është e bukur. Semiotika e një andrre dhe një romani të Anton Harapit”, në: Hylli i dritës, Vjeti XXIV/1996, Nr. 1-2, (236-237), Tiranë, 1996. f. 120.

letrare. “Andrra”, fillon me një andërr dhe mbaron me një tjetër, duke u konceptuar mbi të si një lloj paralajmërimi i pritshëm, njëlloj ankthi. Vepra tjetër e Harapit *Valë mbi valë*,¹⁸ edhe kjo e konsideruar si roman nga Robert Elsie¹⁹ dhe Tringë Dukagjini,²⁰ u botua edhe ajo e plotë vetëm në vitin 1995.²¹ Kjo vepër ka për subjekt një udhëtim me take (varkë) të autorit nga Pazari i Shkodrës, më pas përgjatë Liqenit të Shkodrës për në vendemërimin e tij si famullitar në fshatin Grudë, nën shoqërinë e dy peshkatarëve shirokas, Shanit e Gasprit. Ky udhëtim real, përgjatë bisedave dhe diskutimeve, përhumbet në refleksione befasuese filozofiko-jetësore, duke kërkuar kështu kuptimin e jetës. Në fakt bazuar në subjektin e veprave, përmes të cilëve mund të përvijojmë kohën e zhvillimit të ngjarjeve i bie që kronologjikisht *Valë mbi valë* të jetë fillimi i “fabulës” së dy romaneve, ngaqë ngjarjet nisin me nisjen, lundrimin, kalimin e natës dhe mbërritjen, e që duke ndjekur kronologjinë e ngjarjes zgjasin nga ora 11 e paradites deri në mbrëmjen e vonë të ditës tjetër që i bie rreth një ditë e gjysëm, ndërkohë *Andrra* vjen më pas, por që zgjat disa muaj. Kështu nga dramatika e

¹⁸ Vepra “Valë mbi valë” u botua fillimisht në revistën *Hylli i Dritës*, në vitin XV/1939, Nr. 3-7, Marc-Korrik, f. 269-276; Nr. 8-10, f. 449-457; Vjeti XVI/1940, Nr. 3-4, Marc-Prill, f. 176-181; Nr. 5-6, Maj-Qershuer, f. 265-272; Nr. 7-9, Korrik-Shtatuer, f. 406-415; Vjeti XVII/1941, Nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 79-85; Nr. 3-5, Marc-Maj, f. 219-222. Nr. 6-8, Qershuer-Gusht, f. 324-331, Nr. 9-10, Shtatuer-Tetuer, f. 444-449. Nr. 11-12, Nanduer-Dhetuer, f. 532-540; Vjeti XVIII/1942, Nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 46-54; Nr. 3-4, Marc-Prill, f. 159-166; Nr. 5-10, Maj-Qershuer, f. 320-332 dhe më pas më 1995: HARAPI, Anton., *Valë mbi valë*, (vepër postume), Botue nën kujdesin e Atë Daniel Gjeçajt me bashkëpunim të Ana Lukës e Ardian Markut, Romë, 1995.

¹⁹ ELSIE, Robert., *Histori e Letërsisë Shqiptare*, Dukagjini, Tiranë-Pejë 1997. f. 349.

²⁰ DUKAGJINI, Tringë., “Mbi veprën “Valë mbi valë” të Atë Harapit”, Në: Anton Harapi, *Të tjerët për veprën e Anton Harapit*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003. 224.

²¹ Për më tej mbi veprën letrare të Anton Harapit shih: KOLIQUI, Ernest., “Andrra e Prétashit”, në: *Shejzat*, Vjeti IV, Nr. 1-2, Kallënduer-Fruer Romë, 1960. f. 32-38; GURAKUQI, Karl., (redaktor) *Shkrimtarët shqiptarë*. Pjesa e II. Prej Lidhjes së Prizrenit deri sot. Punue nën kujdesin e Ernest Koliqit nga Karl Gurakuqi. Botim i Ministris s’Arsimit, Tiranë, Gurakuqi, Tiranë, 1941. f. 389-393; MATRAXHIU, Bardhyl., “Realja është e vërtetë kur është e bukur. Semiotika e një andrre dhe një romani të Anton Harapit”, në: *Hylli i dritës*, Vjeti XXIV / 1996, Nr. 1-2, (236-237), Tiranë, 1996; GOJÇAJ, Anton., *Fakticiteti në letërsi. Proza letrare e Anton Harapit*, Buzuku, Prishtinë, 2007; Gjystina Cacaj-Shushka, *Gruaja në veprën e Atë Anton Harapit*, Shpresa, Prishtinë, 2002. Një përmbledhje e një pjesë të këtyre artikujve gjendet tek: BERISHA, Anton Nikë., (redaktor), *Të tjerët për veprën e Anton Harapit*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003. 268 f; “At Anton Harapi-Martir i shqiptarizmit: në: KAPINOVA, Klajd., *Me kryq dhe me pendë*, (studime-intervista), Shtëpia botuese Camaj -Pipa, Shkodër, 1997. f. 64-79, botuar edhe me tullin: “At Anton Harapi-martir i shqiptarizmit”, në: *Jeta e re*, Viti XLIX, Nr. 1, Janar-Shkurt 1997, f. 196-201; *At Anton Harapi një jetë kushtuar Shqipërisë*, Në 120-vjetorin e lindjes, Konferencë shkencore e organizuar nga Instituti i Kërkimeve Politike “Alcide de Gasperi” më 3 maj 2008, Instituti i Kërkimeve Politike “Alcide de Gasperi”, 7. 179 f. Po ashtu mund të shihet: At Anton Harapi”, “Jeta e Re”, Revistë Letrare, Nr. 1, Viti XLIX, Janar-Shkurt 1997. f. 3-208.

jetës së ashpër të malësorit tek *Andrra e Prëtashit*, tek *Valë mbi valë* kalohet tek kuptimësimi i përthelluar i vetë qenies në jetë. Harapi na shfaqet si një prozator mjaft i rafinuar, me një gjuhë të rrjedhshme, plot elegancë e shije, veçanërisht në përshkrim. Për të Ernest Koliqi do të shprehej: “At Anton Harapi bëni me perparue në shqipe trajtat arsyetuese. I thellë në filozofi, psikolog depërtues, pa kurrnji prirje kah poezija e shprehja e lulzuese përgjithësisht, ai orvatej m’e mprehë stilin e vet si mjet bindës e si vegël vezhgimi. N’artikujt e shumtë botue në *Hyllin e Dritës*, nder prede qi mbante, nder mësimë qi epte, shqipja hollohej për të shprehun shllime a idë të nalta e të thella. Natyrisht tue ruejtun njiherit pastrin e vet. Fijeve mà t’imta t’arsyetimit Anton Harapi i a gjeti në gjuhë t’onë skajin shprehës. Letrarisht veprat kryesore të tija janë *Andrra e Prëtashit* e *Valë mbi valë*. Në të dyja jeta shqiptare del e piksuesme me përpikni dhe vezhgueme me sy zhbirues. Me shprehje të thjeshta, por të sigurta, të rëndomta jo fluturuese, të kuptueshme jo të lulzueshme, Anton Harapi të bën me pà me sy dhe me prekë me dorë shka pershkruen edhe ta zbulon psihen e Shqiptarit me mà të madhen qartësi. Vrejtjet e tija burojnë nga shikimi realist qi ai hjedh mbi objektin. Nuk dalldiset kurr me mend. Nganjihërë tregohet i thekun në shpirt. Mënyra e shkrimit e tij vjen tue shpalue me rend e kadalë, perçansuese, e shtrënguet për kah logjika, e pasun për kah mendimet, e shtruet dhe pa stërhollime për kah trajta me nji shqipe virgjin thjesht populllore.”²² Të dy veprat nisin si kallxime të ngjarjeve reale, por enden mirëfilli si vepra letrare, ngaqë elementi historik dhe ai i “trilluar” rropaten t’i zënë vendin njëri-tjetrit. Duken se janë vepra dokumentare të tipit memoareske, në të cilat autori, narratori dhe protagonistë mëtojnë të jenë i njëjti person: Atë Anton Harapi, i cili rrëfen në vetën e parë. Statusi tekstual i tyre ka ndryshuar në kohë, mbasi personazhet dhe ngjarjet reale të nëntëdhjetë e ca viteve më parë, nuk shfaqin interes sot për lexuesin dhe interesi për to sot është thjesht letrar, leximor. Në lidhje me sa thamë më sipër përsa i përket këtij statusi po sjellim për citim disa fragmente prej *Andrrës së Prëtashit*, duke nisur nga botimin i saj i parë tek *Hylli i Dritës*. Duhet të theksojmë se një çështje tjetër e hapur është ajo sa i takon krahasimit të dy teksteve të botimit të veprës, atij të botuar fillimisht në *Hyllin e Dritës* në vitet 1933-1935 dhe botimit integral pas vdekjes së autorit rreth 25 vjet më pas në vitin 1959, një punë filologjike dhe tekstuale që pret të kryhet, mbasi teksti paraqet ndryshime jo të vogla, të cilat do të përbënin një punim tejet interesant për teknikën e shkrimtarisë së këtij autori. Të ndjekim Harapin. “Kur, në vjetin 1918-19, kjeçë famullitar në Grudë, pa qëllim botimi, vetëm për kujtim t’emin privat, paqë ba do **shenjime** ndolljesh e përshtypjesh të jetës t’asajë kohë, n’at krahinë. Nji mik i emi m’u vu tepër t’i botoj, e un mbas dishirit të tij, i mora në dorë, **u mundova me i dhanë nji unitet, e po i i shtypi nja disa kso kujtimesh, jo për letërsi as për histori**, por vetëm që të mbahen mend, se banorët e Cemët andej kufinit janë fjeshtë shqyptarë, e, të njajta me fise e bajrakë tjerë, kanë besën

²² KOLIQI, Ernest., *Dy shkollat letrare shkodrane*, Boton Kisha e Shën Ndoit, Prishtinë 1998. f. 79.

e burrnin, doket e mentalitetin”.²³ “Që kur fillova fillova këto shenjime, **paçë për qellim të tregoj jetën shqiptare**, po ashtu të thjeshtë si zhvillohet e çfaqet ndër tana rrethanat në Hot e në Grudë. Për me e pru disí të plotsuem kvadrin e jetës s’atyne Shqiptarëvet, m’u desht me kallzue shum zakone e ndodhje, të cilat dán si të shmangen prej argumentit të parë qi është: andrra e Prêtashit e rropamet e atyne bajrakëvet për t’i a mbushë menden botës, se janë njimend Shqiptarë e duen të jenë edhe ata pjesë e Shqipnis. **Lexuesi i ndershëm do të m’i falë këto kapërcime**, i sigurtë se nuk janë as proliksitet as të shmangun n’argument, por **plotsim i një pjanit të bâm me qellim të caktuem**.”²⁴

“Kështu, para 20 vjetëve u shkonte jeta në mjes të burravet të Malsís. **Këta pak rreshta të jesin dokument i përhershëm**, për të tregue gjakun, shpirtin e doket fjeshtë shqiptare të banorëve të Cemít, e të përhershme t’u a trashigojnë breznivet tona fisniknín e madhnín shpirtnore të Shqiptarit, burrë në vështirim të fjalës. Andrra e Prêtashit kishte pasë kenë profeci, të cilën e prita edhe e pásh të vertetueme. Profeci Zo’ kjoftë edhe andrra e Maxhit, të cilën, pastë kush mbas nesh e pá’- të vertetueme!”²⁵. “Për t’a plotsue kvadrin e jetës shqiptare, qi **jam tue endë me këto shenjime**, jo ndryshej, por **njimend ashtu si vetë e pásh e e provova, po u marr lëje lexuesavet t’u kallzoi** vrasjen tragjike të njëj vajze së fejueme.”²⁶ “Un mbas një vjete kjeçë hjekë prej Grude, e kur në krye të disa vjetëve, më rá me shkue në Vukël, Frati disi gand, më kallxon, se po ishte n’atë famullí një farë Lene prej Grude; me interesë të madhe e pves, e vërtetoj se njimend po ishte Lenë Ujka.”²⁷

Nëse ndiqen këto deklarime ambigue të autorit, secili veç e veç të shkëputura prej njëri-tjetrit, të krijohet përshtypja në fillim sikur janë të vërteta ato që thuhën, pastaj menjëherë pasi i ke hasur përgjatë leximit të gjitha njëpasnjëshëm, krijohet dyshim se a thua në të vërtetë ai (Harapi) aq sa pohon po aq edhe mohon deklarimet e veta?!. Ndonëse të përfshira brenda rrëfimit herë si tekst herë si fusnotë, herë si hyrje e herë si mbyllje ato edhe pse në dukje jashtë rrëfimit, janë pjesë e rrëfimit, dhe kjo lloj dredhie, ky lloj kurthi, kjo lloj tymnaje e krijuar nga Harapi sikur e bën edhe më tërheqëse tekstin e veprës për lexuesin e për më tepër statusin e saj. Po ashtu vendosja në tekstin e romanit të një dokumenti në dy gjuhë (shqip e frëngjisht), e memorandumit që malësorët ua drejtonin ministrave të Punëve të Jashtme të Uashingtonit, Londrës, Parisit e Romës, dokumenti i cili ishte botuar në gazetën *Posta e Shqypnis* me 23 nëntor 1918 në numrin 89, na sjell një tjetër dëshmi me interes mirëfilli faktografik historik dhe dokumentar. Në fakt letërsia me tekstet e saj nuk e ka detyrim përputhshmërinë me të vërtetën historike, dhe as që gjykohet për këtë dhe as

²³ *Hylli i Dritës*, Vjeti IX/1933, Nr. 11. Nanduer, f. 525.

²⁴ *Andrra e Pretashit*. Kontribut për kulturën shqiptare. Urbinatit Antonio, Romë, 1959. f. 156.

²⁵ Po aty. f. 200.

²⁶ Po aty. f. 117.

²⁷ Po aty. f. 43.

PROZA E AUTORËVE FRANÇESKANË MES DY LUFTËRAVE BOTËRORE

paraqesin interes për të. Ky kontekst nuk është një detyrim që përkufizon letërsinë apo kufijtë e saj. Por nëse teksti letrar përmban një lëndë informuese të tillë, është akti i leximit që e përmbush funksionimin e tekstit letrar si të tillë.

Marrëdhënia e narratorit me historinë. Rrëfimi i ngjarjes i vendosur në një kontekst të caktuar kohor, ku lexuesi duhet të kërkojë vijimin e ngjarjes/tekstit, e shtynë këtë fundit të kërkojë të vërtetën në marrëdhënien shkak-pasojë. Kur lexon tekstin e romanit dhe ndeshesh me këto sa thamë më sipër, menjëherë lexuesi kujtohet se tashmë personazhet sigurojnë integritetin e tyre real në kohë dhe hapësirë falë unit autorial, autorit të veprës. Kjo “lojë” mes reales/dëshmisë dhe *fiction* gjen akord dhe dyshim njëherësh. Distanca mes narratorit/autorit, personazheve dhe lexuesit herë ngushtohet e herë zgjerohet në mënyrë sa të bukur aq edhe të dyshimtë, dhe kjo vjen kryesisht prej faktit se kjo vepër me paratekstin e saj (shpjegimet, shënimet në fusnotë) referimet kontekstuale aitoriale, dokumentet etj), na paraqet një *sui generis* në letërsinë shqipe.

Lidhur me sa sipërthamë na lejohet të sjellim një lloj vlerësimi përgjithësues mbi prozën e autorëve françeskanë. Stili i Fishtës është i tejet i fortë, therës, përmbytës, turrës që të merr përpara, ndërkohë Vinçenc Prennushi në prozën e tij të butë, karakteristike e prozaizmit ekleziastik, lëmon ritmin e frazës me një njomësi shprehjesh të punuara kujdesshëm. Pothuajse e një trajtë të tillë të ngjashme është edhe proza e Bernardin Palajt dhe Justin Rrotës, e cila rrëfen cilësisht saktësinë e vendosjes së strukturave gjuhësore tipike për gjermanishten ndikuar edhe nga stili i Carducci sikurse ndodh me të parin, si dhe sintaksën mjeshtrë, karakteristike e përgatitjes gjuhësore të të dytit. Shtjefë Gjeçovi e Marin Sirdani duken disi më të thatë në stil me një lloj ngurtësimi që vjen prej vetë subjekteve dhe argumenteve të trajtuara sa kuvendare e aq etnologjike e historike, ndërkohë proza e Donat Kurtit na rrëfen narratorin “popullor” që e merr për dore lexuesin me shkriftësinë e gjuhës deri në shqimin e kuptimit më të pashkatërrueshëm. Njësitë rrëfimore të teksteve në prozë në krijimtarinë e autorëve françeskanë dëshmojnë dukshëm praninë e materies folklorike orale. Bash mbi trajta e gjedhe semantike traditore gojore këta autorë kanë mbindërtuar në shkrimin e kultivuar sosjen e kufijve të këtij oralitetit prej nga ku nis intertekstualiteti. Kjo gjë mund të shihet mjaft qartë tek kryevepra e Harapit *Andrra e Pretashit* si dhe ajo *Valë mbi valë* e të njëjtit autor, kjo e dyta jo më poshtë për nga vlerat estetiko-letrare. Kalimi nga diskursi oral si kulturë komunikimi bazuar mjaftueshëm në një të folur simbolike gati-gati të koduar që ishte privilegj i pleqve të urtë si burim përvojë, prodhon efekte të tilla edhe në rrëfimin në prozë, qoftë si tematikë, qoftë si ndërtim gjuhësor. Leksiku, ndërtimet stilistike, shtresëzimet semantike, ingranazhi tekstor në nivel të domethënies, njësitë rrëfimore si gjedhe ndërtimore mbivendosen mbi substratin gojor prej nga ku lind edhe efekti i leximit si kulturë receptive, çfarë kërkon një lloj rikualifikimi të domethënies kuptimore tekstuale. Polifonia e pandjeshme fillestare e tekstit, nuk të vendos aspak në dilemë, por të merr pas vetes menjëherë, duke prodhuar një ndjeshmëri receptive sa provokative aq edhe lineare, të qartë e të njëtrajtshme e shpeshherë digresive përmes shkapërcimeve e rimarrjeve të cilat më pas me një

KASTRIOT MARKU

lexim të shtuar (të përqendruar), krijojnë një ndërlidhje interesante qoftë si karakter stilor, qoftë si konceptim strukturor që shpërfaq shumësi interpretative me domethënie parciale në funksion të së tërës. Në përmbyllje të kësaj trajtese të shkurtër mund të konkludojmë se kësaj proze i rri për krye karakteristika esenciale e shkollës letrare françeskanë, përdorimi i gjuhës së gjallë popullore, leksikut, frazeologjisë, lakonizmit dhe përdorimit ekonomik të gjuhës në nivel gati të paekuivalent, falë përdorimit të fjalëve të urta, sentencave idiomatike kuvendore, përkundur përgjatë përvojave jetësore e të ruajtuar me fanatizëm në kasafortën e kujtesës primitive me të gjithë kumtin dhe pajën psiko-sociale të lëmuar në kohë. Mbi këto përfundime mbështesim sugjerimin e kërkimit të shtuar mbi këtë temë e cila ofron edhe më tej qasje të interpretuese të përthelluara për të zbuluar ende vlera estetike që ka proza e autorëve françeskanë.